

TIL KONGENS OG RIGETS BEHOV

Nogle betragtninger om kunstforbruget ved Frederik II's hof

Af Birgitte Bøggild Johannsen

To the demands of the king and the realm. Some reflections on artistic consumption at the court of Frederik II. *Based on a survey of the consumption of the arts during the reign of Frederik II (1559-1588), a number of issues are raised concerning the multiplicity, function, production and diffusion of art and architecture, partly inspired by recent research in European court culture during Early Modern Times in general, and in the court life of Frederik II in particular. Finally it is questioned, whether the use of the term 'Maecenate' in relation to the king's use of the arts should not be redefined to the more adequate 'Strategic consumption'.*

Den 27. november 1585 skrev Frederik II et brev til sin svigerfar, hertug Ulrich af Mecklenburg.¹ Brevet var blot ét ud af talrige i den intense kommunikation med den kun syv år ældre hertug, der nok indtog en plads blandt de allermest fortrolige i den kreds af ligesindede, som Frederik II i løbet af sin regeringstid delte tanker med, både om private og politiske anliggender.² Det er trykt i uddrag, først i F. R. Friis' uvurderlige kildesamling til ældre dansk kunsthistorie fra 1890-1901 og siden hos Wilhelm Wanscher,³ men fortjener endnu en gang at blive fremhævet her som en sigende ytring fra kongen om status og betydning af det bygningsværk, der repræsenterer den ultimative kulturpolitiske satsning og bedrift inden for hans regeringstid – Kronborg.⁴

Efter de sædvanlige forsikringer om gensidig gunst og forhåbninger for familiens helbred anfører Frederik II – næsten med en nedtoning af budskabets vigtighed og den triumferende melding – at han i øvrigt ikke i al venskabelighed vil foreholde svigerfaderen den sag, at “vort slot og fæstning, Kronborg, Gud være lovet”, nu er afsluttet både ind- og udvendigt efter 10 års byggeri. I samme åndedrag betones det, at byggeriet er gennemført helt uden besværing for “vore arme undersætter” – ja, selv når kongens egne bygningsfolk har været inddraget, er de blevet aflønnet, som om de havde været fremmede. Som et særligt lykkevarsel eller *omen*

¹ RA. Tyske Kancelli, Udenrigske Afd. Ausl. Reg. 1584-1585, fol. 429v-432r, specielt 430r-v.

² Jensen 1993, 251f.

³ Friis 1890-1901, 167-69; Wanscher 1939, 156f. (nr. 114).

⁴ Jf. også et referat i Langberg 1985, 50f.

understreges yderligere den omstændighed, at kun ganske få er kommet til skade og det endda ikke livsfarligt blandt de flere end tusinde, der har været knyttet til foretagendet. Og som kronen på værket i bogstaveligste forstand var der derfor den 14. november både i Slotskirken og i bykirkerne (vel kun i Helsingør) blevet afholdt en offentlig gudstjeneste med en særlig prædiken, hvori meddeltes majestætens tak “af hjertets grund” til Gud for hans nåde og barmhjertighed over for “os selv og alle vore, vort kongerige, land og folk” samt i særdeleshed over for “vores nybyggede hus”.⁵ Det er Harald Langbergs fortjeneste at have peget på, at den valgte dag netop var kongens egen navnedag.⁶ Brevet, der i øvrigt i en tilsvarende version – dog uden de særlige detaljer om byggeriets forløb – sendtes til kongens svigermor og faster, Elisabeth af Mecklenburg, mundede ud i en konkret invitation til parret om at besøge “det nye hus” det følgende år på S. Bartholomæus’ dag (den 24. august).⁷

Uden at gå nærmere ind på Kronborgs bygningshistorie, der – hvad angår selve projekteringen af de militære udenværker – strakte sig tilbage til 1558-59, er understregningen af bygningens dobbeltfunktion som residens og fæstning af stor programmatisk værdi. Det gælder også karakteren af det enestående i slottets størrelse og udformning (“en stor, vidtløftig, svær bygning”) og de umådelige omkostninger i udgifter og arbejder, hvilket dog alt i alt var sket “uden tynde for undersåtterne” – ganske som det omkring 150 år senere, 1740, understregedes af en yngre kollega, Christian VI, ved en tilsvarende gigantisk satsning, residensslottet Christiansborgs opførelse.⁸ Ved begge projekter fungerede navnlig indtægterne fra Sundtolden som kongens private og næsten uudtømmelige byggefond. Selvom der ikke ved Kronborg (Kroneborg) som på Christiansborg Slot kendes nogen egentlig grundstensnedlæggelse, var slottet ligesom efterfølgeren blevet behørigt navngivet eller rettere omdøbt den 24. januar 1577.⁹ Navnet hentydede dog her ikke snævert til bygherren, men til det allervigtigste kongelige værdighedstegn, der var symbolet på eller den visuelle repræsentation af enheden mellem kongen, riget og folket og dennes guddommelige udspring.¹⁰ Til gengæld synes valget af dato for selve takkegudstjenesten direkte knyttet til kongens person som nævnt ovenfor¹¹ Handlingen, der i øvrigt synes uden direkte paralleller, medvirker til at betone byggeriets

⁵ Gudstjenesten ses dog ikke ordineret som en landsdækkende takkegudstjeneste i de samtidige registre og tegnelser.

⁶ Langberg 1985, 51. Den 14. november markeredes i Danmark som abbed Frederiks dag, jf. Bauer (1868) 1961, 144.

⁷ RA. TKUA. Ausl. Reg. 1584-85, fol. 431v ff.

⁸ Jf. indskriften på slottets hovedportal (*absque subditorum onere*), omtalt af Bartholdy 1975, 322.

⁹ *Kancelliets Brevbøger 1576-1579*, 133f.

¹⁰ Jf. ordinator, biskop Niels Palladius’ udlægning ved Frederik II’s kroning 1559 af kronens symbolværdi, hos Bruun 1868-1869, 155-58.

¹¹ Om betydningsladede datasammenfald mellem kongens person, statspolitiske begivenheder og vigtige bygningsterminer, om end med relation til Frederik V, jf. Bøggild Johannsen 1999, 152.

unikke status.¹² Selve Slotskirken var blevet indviet tre år tidligere, påskedag, den 15. april 1582.¹³ Og sidst, men ikke mindst er det væsentligt, at fuldførelsen af 'det nye hus' indgik som en delmængde i den sum af velgerninger, Gud den Almægtige havde udvist over for Kongen og Riget – den kongelige familie, landet og folket ikke at forglemme.

Opgaver og ophavsmænd

Kronborg repræsenterer det uovertrufne højdepunkt inden for arkitektur og billedkunst fra Frederik II's regeringstid, og slotsbyggepladsen tegner sig som det enestående kulturcentrum, en smeltedigel for hjemlige og navnlig fremmede, primært nederlandske, impulser. I det følgende skal dette eksempel dog i nogen grad relativiseres eller perspektiveres. Ganske vist fylder arbejderne her – og da netop den delvise afvikling af byggeriet og aftakningen af de mange medvirkende – stadig meget i året 1585 blandt påbud og forordninger i de kongelige registre og tegnelser. Men der foregår meget andet, som lige så vel kan rubriceres under kategorien 'hoffets kunstforbrug', og hvortil Rentemesterregnskaberne opregning af 'adskillige udgifter til kgl. majestæts behov' ligeledes er en central kilde – blandt en række andre.¹⁴ I denne oversigt er dog alene taget udgangspunkt i de førnævnte regnskaber.

I løbet af 1585 bygges i større eller mindre omfang på en lang række kongelige slotte, hofresidenser, såvel som lensboliger og fæstninger, i kongeriget og i de svenske besiddelser (Antvorskov, Dronningborg, Haderslev, Kalundborg, Laholm, Lekkinge, Riberhus, Rosbækgård, Skanderborg og Vordingborg). Og selvom kongens kasse ikke i alle tilfælde er direkte involveret, ses desuden kongelige påbud om istandsættelser af en række kirker, såvel domkirker og købstadskirker som landsbykirker (bl.a. domkirkerne i Odense og Roskilde, Skt. Petri Kirke i København, Stubbekøbing og Hvidborg Kirker); der opfordres til byggeri på fæstninger (Halmstad) og ydes hjælp til offentligt byggeri som f.eks. rådhus, ligeledes i Halmstad og i Nykøbing Falster.

Med til billedet hører adskillige udgifter til enkeltpersoner i kongens stab, f.eks. til herolden Johan Baptist Marieborch, som solgte kongen et guldhalsbånd og et krystalspejl, glaseret med perlemor og besat med ædelsten, eller til hofguldsmeden Hans Raadt, der bl.a. betaltes for sølvfade, -tallerkener og -bægre samt et "klenodie" og et smykke til kongeparret. Endvidere til hans kolleger, Niels Truidsen for ridesværd og sølvdaggerter til kongens staldknægte og til Claus Hvidt (Witt), som leverede et større

¹² Af en væsentlig anderledes karakter var de bededage, der ligeledes på kongens påbud iværksattes i forbindelse med trusler og farer for Rigets velfærd, herunder krig, pest og kongedød, jf. *Kancelliets Brevbøger* 9. maj 1559, 6. sept. 1583, 16. nov. 1584 og 22. jan. 1559, jf. herom også Arenfeldt 1999, 342.

¹³ *Danmarks Kirker. Frederiksborg amt*, 566.

¹⁴ Jf. *Kancelliets Brevbøger* 1584-1588, 219-431; RA. Danske Kancelli. Rentekammerafd. Rentemesterrgsk. 1. jan. 1585- 1. jan. 1586.

udvalg af service, både af ædelmetaller og tin, alle forsynede med “Kongelig Majestæts og Danmarks Riges våbner påsat”, de sidstnævnte beregnet til kongens brug på Rosbækgård og det nye skib, *Gideon*.¹⁵ Færdiggørelsen af dette skib involverede flere kræfter, således malerne Peter Meyer og Gert Cornelisz van Haarlem, der begge med en flok medarbejdere var i aktivitet med “det inden bords at staffere og formale efter Kongelig Majestæts egen angivelse og befaling”.¹⁶ Til ‘småtingsafdelingen’ hørte produktionen af et par lange fyrretræsskrin, der leveredes af Peder Snedker i København, mens Didrik Maler samme sted overstrøg disse med sort farve.¹⁷ Endvidere bemærkes, at kongens kontrafejer (vel Hans Knieper) 9. december sendtes til Varberg Slot og Falkenberg for at “afmale stederne og de begivenheder, som har fundet sted der”, dvs. to blandt de sejrige episoder fra Syvårskrigen, som siden desuden foreviges i stikværker og reliefferne på soklen af kongens gravmæle i Roskilde Domkirke.¹⁸ Et tilsvarende publiceringsprojekt anes bag ordren den 28. september til kontrafejeren om at aftegne samtlige kongebilleder på Dansesalens tapetserie og registrere de tilhørende danske og tyske rim, fordi Tycho Brahe “vil lade noget synderligt udgå om de tidligere konger i Danmark” efter tapeternes “manér, ordning, kontrafej og skik”.¹⁹ Nævnes skal også Frederik IIs bygmester Anthonis (van Obbergen), som 30. juli kaldtes til Nykøbing, formentlig i forbindelse med den projekterede ombygning af slottet, der siden kongens ægteskab 1572 med Sophie af Mecklenburg hørte til dronningens livgeding og kun tre år senere skulle blive hendes enkesæde.²⁰

Mellem linjerne antydes desuden behov for udgifter til dekorationer, både af rum og af personer, i forbindelse med tre bryllupper for medlemmer af hofstaben, som kongen valgte selv at fejre, hhv. på Københavns Slot og Sorø Kloster, ligesom han som fadder ved Frantz Rantzaus søns dåb på Antvorskov naturligvis har præsteret en smuk gave.²¹ Mens hensynet til de udenlandske forbindelser afspejlede sig i en tilsvarende diplomatisk faddergave, et forgyldt sølvbæger, til Pommern, uvist dog præcist til hvem.²² Tilstedeværelsen af de talrige udlændinge i landet, heriblandt leverandører såvel som producenter til hoffet, var i øvrigt langt fra uden

¹⁵ Rentemesterrgsk. 1585-1586, fol. 220v, 288r-v, 290r, 292r, 294v, 295r, 299r-v, 301r.

¹⁶ Rentemesterrgsk. 1585-1586, fol. 292v, 295r-v.

¹⁷ Rentemesterrgsk. 1585-1586, fol. 290r-v.

¹⁸ *Kancelliets Brevbøger* 1585-88, 424f. Jf. Hogenberg og Novellanus 1589, genoptrykt i Ens 1593; om reliefferne på Frederik IIs gravmæle, jf. *Danmarks Kirker. Københavns amt*, 1845f. Malerier, bl.a. af ‘den danske konges krige’ indgik også i udsmykningen af Dansesalen på Kronborg, jf. Langberg 1985, 27f.

¹⁹ *Kancelliets Brevbøger* 1584-1588, 391. Jf. også Mackeprang & Flamand Christensen 1950, 64.

²⁰ *Kancelliets Brevbøger* 1584-1588, 355. Jf. Friis 1890-1901, 126ff; Nørregård 1977, 163. Van Opbergen blev året efter på hertug Ulrichs råd erstattet af den mecklenburgske bygmester, Philip Brandin.

²¹ *Kancelliets Brevbøger* 1584-1588, 219, 224, 287f., 391.

²² Rentemesterrgsk. 1585-1586, fol. 210r.

problemer, hvilket netop dette år belyses gennem to advarsler (den 5. marts og 10. juli) om skærpet opsyn med både nederlandske købmænd og andre herfra, der i forvejen befinder sig i landet, samt med den "almindelige søgning af alle slags folk fra øst og vest", som passerer gennem riget. Bekymringen for uroskabende fremmedelementer var både religiøst og politisk velmotiveret, sidstnævnte ikke mindst "på grund af den krig og de praktikker, hvorom der høres alle vegne".²³

Disse spredte nedslag i de bevarede kilder fra et udvalgt år tegner omridset af en mangefacetteret virkelighed, hvor forbrug og produktion af kunst ved hoffet knytter sig såvel til den offentlige, som til den private sfære. Hvilket var én og samme sag. Som det med rette er understreget af Pernille Arenfeldt (1999), må "kongens mæcenvirke (...) forstås i lyset af hans professionelle status".²⁴ Denne indebar en lang række funktioner og roller af militær, religiøs og politisk-administrativ karakter, ligesom kongens og Rigets fornødenheder i enhver henseende dikterede en statusbetinget adfærd og levevis. Og dette prægede en bred vifte af områder, ikke bare inden for arkitektur, billedkunst og kunsthåndværk (foruden musik og litteratur), men satte sig også spor i forbindelse med multimedieoptrin som fester, troppeparader, ritualer og ceremonier eller afspejlede sig i aktiviteter som indsamling, konservering og publicering af kunstværker eller af statsbegivenheder. Ligesom de forskelligartede opgaver implicerede et bredt netværk af aktører, inden- såvel som udenlandske, fra selve producenten – kunstneren eller håndværkeren, via entreprenøren til leverandøren, det være sig købmanden, kunstagenten eller de adelige og fyrstelige formidlere, der ofte som led i overordnede diplomatiske kabaler skænkede kunstgenstande til hinanden eller 'byttede' specialister.

Inden for de senere års intensive udforskning af hofkulturens forskellige fremtrædelsesformer har man i stigende omfang tolket denne variation af ytringer – det være sig i ord, handlinger, billeder eller andre former for materielle genstande – som elementer i en overordnet proces, en form for 'symbolsk kommunikation', hvor de respektive sætstykker indgår som symboler eller tegn i en kollektiv udveksling af meddelelser om magtens væsen og værdier mellem det ultimative ophav, magthaveren selv, og modtageren, det være sig ligesindede eller enkeltindivider og grupper fra samfundets øvrige stænder.²⁵ Samtidig er der gjort forsøg på en mere nuanceret kortlægning af centrale kategorier eller begreber inden for den materielle hofkultur, en slags "Semiotik höfischer Zeichen", i en bestræbelse på at nå en mere præcis karakteristik af de særlige kendetegn

²³ *Kancelliets Brevbøger 1584-1588*, 254f., 337f. Jf. Jensen 1993, 233-78, om de sikkerhedspolitiske trusler under Frederik II's senere regeringsår.

²⁴ Arenfeldt 1999, 329.

²⁵ Temaet "Symbolische Kommunikation und gesellschaftliche Wertesysteme vom Mittelalter bis zur Französischen Revolution" har siden slutningen af 1990'erne genereret en frugtbar forskning i tilknytning til Sonderforschungsbereich nr. 496 ved Universitetet i Münster under Gerd Althoff og Ludwig Siep. Jf. Stollberg-Rilinger 2004, 491-527 for en oversigt over mål, metoder og resultater.

for dette univers ud over forenklede betegnelser som 'luksuskonsumtion' (*conspicuous consumption*).²⁶

For kunst- og kulturlivet ved Frederik IIs hof animerer disse fortolkningsmodeller til at nyformulere centrale spørgsmål, skærpe tolkninger og i øvrigt bringe et bredere materiale i spil, når der skal gives en oversigt over hoffets kunstneriske produktion, dennes funktion og betydning i relation til det altdominerende strategiske sigte, kongens og rigets reputation og forskønnelse, betragtet både isoleret og i konfrontation med andre hoffer. Samtidig skal det endnu en gang understreges, at epoken 1559-88 fremdeles savner en fyldestgørende udforskning. De bevarede skriftlige kilder er endnu kun mangelfuldt bearbejdet og udnyttet, selv hvad angår hovedmonumentet Kronborg, mens blot toppen af isbjerget er kendt med hensyn til den samlede sum af værker, ikke mindst med hensyn til eksempler, som alene er beskrevet i arkivalierne. En ligevægtig kortlægning og karakteristik af de talrige kunstnere og håndværkere, der bevægede sig igennem magtens korridorer i disse år, støder derfor ofte på helt elementære problemer, hvor man kun sjældent kan opbygge et større værk eller præcisere det nærmere ansvarsområde omkring en navngiven person.²⁷ For slet ikke at tale om at gøre rede for oprindelse og videre færden for de mange fremmede hofmedarbejdere på gennemfart – individualiteter, hvis navne endda for fleres vedkommende kun er usikkert overleveret.²⁸

I det følgende er skitseret en række temaer og *case-studies*. Dette skal vel at mærke opfattes – ikke som summen af en mangeårig, altdækkende udforskning af hele det relevante spektrum – men som et forsøg på reflektere over et par af de spørgsmål, der uvægerligt rejste sig over for planlægningsgruppens inspirerende oplæg til temadagen om Frederik II som mæcen.

Magtens rum – magtens legeme

Det vigtigste kendetegn ved magtens fysiognomi er ganske enkelt: Pragt. Den konkrete, fysiske overdådighed, der slår omgivelserne med ærefrygt og skaber den grundlæggende distance, som understreger styrkeforholdet mellem herskeren og hans undersåtter. Netop den materielle side af hofkulturen er blevet fremhævet – ikke som en form for selvtilstrækkeligt og tomt luksusforbrug, men som en afgørende vigtig faktor i magtens samfundsmæssige integrering.²⁹ Og særligt i forbindelse med renæssancens hoffer er det tankevækkende blevet betonet, hvordan inspirationen til det

²⁶ Hahn & Schütte 2003.

²⁷ Vedrørende myten om den selvstændigt skabende kunstner, her specielt arkitekten, i renæssancen, jf. Bartetzky (udg.) 2004.

²⁸ Om generelle problemer med nationalitetsbestemmelse af indvandrere, jf. Tønnesen 1985, 12ff.

²⁹ Temaet "Luxury and Integration. Material Court Culture in Western Europe. Twelfth to Eighteenth Centuries" var netop 2004 emnet for en international conference, hvorom en foreløbigt beretning er givet af Plöger 2005, 31-36.

fyrstelige pragtforbrug og tilvænningen eller accepten heraf blandt modtagerne af denne form for symbolsk kommunikation i sidste instans kom fra Romerkirken.³⁰ Selve trangen til storladent byggeri eller overdådigt forbrug i almindelighed ved renæssancens hoffer kunne dog også finde en moralsk begrundelse i Aristoteles' *Den Nikomachæiske Etik* (IV, 1222), hvor dyden *magnificentia* anbefalede konkretiseret i statelig byggevirksomhed og i udførelsen af andre værker af varighed – vel at mærke forudsat, at man havde midlerne hertil. Overdådigheden kom også til udtryk gennem brugen af kostbare materialer og kunstfærdigt forarbejdede genstande, guldsmedeværker, tapeter, broderier og tekstiler, pragtharnisker og ritualer m.v.³¹ Fyrstens rumlige omgivelser var i sig selv en umiddelbart fattelig og suggestivt appellerende manifestation eller repræsentation af hans egen og statens magt. Ligesom selve magtens legeme – fyrsten som inkarnationen af både det personlige og det overindividuelle eller kollektive herredømme – naturnødvendigt måtte være fokus for særlig opmærksomhed, sådan som det konkretiserede sig i portrætter, navnetræk, personlige deviser, indskrifter, symboler og tegn, ikke mindst inden for heraldikken.

Selve residensen, magtens bolig, stod i centrum af den fyrstelige virksomhed. Her var – under ét tag – forenet de fysiske rammer omkring familieliv, hofholdning, produktion, administration og forsvar, og her fandtes de vigtigste repræsentationsrum, beregnet til statsoverhovedets offentlige fremtræden over for en udvalgt kreds af ligesindede fra andre hoffer eller medlemmer af landets adel. Men residensen var mere end det. Det var et konkret udtryk for fyrstens og landets territorialmagt, hvilket krævede behørig fortifikatoriske indretninger, det var som nævnt en skueplads eller kulisse for magthaverens og hoffets ageren til hverdag og fest, et spejl af nationens økonomiske og kulturelle ambitioner og formåen, samt sidst, men langt fra mindst, et monument for det herskende dynasti med en egen iboende legitimerende kraft – et 'stamsæde' for den ærværdige anerække.³² Det betød ofte, at ældre bygningselementer pietetsfuldt bevaredes, frem for at man skånselsløst rev alt ned og påbegyndte et nyanlæg på jomfruelig grund. Faktisk hører dette sidste snarere til undtagelsen end reglen for residensslotte – og det langt ind i 1600-tallet.³³ Navnlig i de senere år har forskningen fået en stadig større forståelse for traditionsbevareningens positive symbolværdi, hvilket har medført en mere nuanceret vurdering af anlæg, som en ældre tid nedsættende betegnede som

³⁰ Hahn & Schütte 2003.

³¹ Jf. Berlozerskaya 202, 76ff. for situationen ved burgunderhoffet i 1400-tallet. Tankevækkende er det i øvrigt at den nederlandske malerkunst, der i en nutidig optik udgjorde det vigtigste bidrag til renæssancekunstens fornyelse, kun perifert er omtalt i samtidige lovprisninger af hoffets visuelle miljø, jf. samme, 78.

³² Jf. Hahn 2004, 56-74 for en præcis karakteristik af residenslottets materielle, funktionsbetingede og symbolske implikationer.

³³ Hahn 2004, 57.

'gammeldags', konservative eller provinsielle, målt i forhold til det alt overstrålende ideal, den italienske renæssances nyskabende formsprog.³⁴

Frederik II rådede i sin regeringsperiode over en lang række residenser – borge, slotte og fæstninger, hvoraf flere af forgængeren, Christian III, var udbygget og moderniseret, med særlig vægt på en forbedring af de forsvarsmæssige forhold.³⁵ Københavns Slot fik netop under denne cementeret sin status som Rigets administrative centrum frem for Gottorp, Frederik Is hovedsæde. Alligevel spillede slottet ikke nogen fremtrædende rolle i kongens byggepolitik, selvom det fra tid til anden udgjorde den vigtige kulisse for statsceremonier og fester. Den store modernisering under kongens far kort før dennes død 1559 synes ikke videreført i nævneværdigt omfang bortset fra lejlighedsvis istandsættelser. Og den uregelmæssige middelalderlige vandborg på Slotsholmen stod da også – ikke mindst for samtidige besøgende – snarere som et emblema på ælde frem for pragt.³⁶ Som det egentlige stamsæde for den danske kongeslægt kunne Rigets Borg strengt taget lige så lidt som landets øvrige middelalderlige fæstninger påberåbe sig en særlig førsteplads, og kongen spredte da også sine bygningsmæssige initiativer over flere anlæg, hovedparten med en middelalderlig forhistorie og bygningsdele, der indgik i nyanlæggene.

Aktiviteternes omfang dikteredes af flere forskellige hensyn, idet der her ses bort fra de istandsættelser på lenslottene, som de respektive lensmænd selv iværksatte. Dog skulle man ikke bare bygge løs, som forskellige påbud indskærpede. F.eks. den 3. august 1583, da der noteredes, at der uden særlig befaling "år efter år byggedes for meget store summer ved kronens slotte og gårde, uden at disse dog forbedres synderligt derved, og det undertiden er ganske unyttigt". Hvis lensmændene fortsatte denne kurs, skulle de selv betale!³⁷ Noget ganske andet var kongens personlige behov. Der var brug for et landsdækkende netværk af boliger, praktisk i forbindelse med de talrige embedsrejser og med særlige spektakulære markeringer ved rigets vigtigste handelsknudepunkter eller ved landets periferi (Kronborg, Haderslev Slot), eller bestemt af kongens specielle præferencer for lokaliteter med særlige landskabelige attraktioner, gode jagtmuligheder, ikke at forglemme hans veneration for boliger, hvortil der gennem årene blev knyttet vigtige familieminder. Dertil hørte Frederik IIs eget fødested, Koldinghus, hvor også en række af hans børn blev født, ligesom Skanderborg, Haderslev og Frederiksborg Slotte. Til rækken hører også hans mor, dronning Dorotheas enkesæder, Dronningborg Slot ved Randers og Sønderborg Slot, samt hans egen gemalinde, dronning Sophies destinerede enkebolig, Nykøbing Slot på Falster.

³⁴ Jf. herom bl.a. Graf, Hoppe og Müller i Nussbau, Euskirchen & Hoppe 2003, 19-29, 89-131 og 132-65.

³⁵ Hovedkilden herom er Norn 1949.

³⁶ Mercer (1588) 1912-15, 300.

³⁷ *Kancelliets Brevbøger* 1580-1583, 709.

Over for omverdenen markerede de kongelige slotte udadtil deres status med synlige tegn som prægtige spir, prydgavle, portaler, monumentale proportioner, iøjnefaldende materialer og dekorative former, ligesom flere inddrog det omgivende territorium i den symbolske kommunikation ved jagtterræn, 'kongeveje' og alléer, haveanlæg og tilhørende lysthuse, undertiden med badefaciliteter. Netop i disse sidste forenedes både de private og de offentlige interesser, både behovet for afsondrethed, manglende formalitet og afslapning, og betoningen af pragt, ofte med vægt på det kuriøse, eksotiske eller særligt luksuriøse udstyr, alene beregnet kun for en intim kreds – i en humoristisk kontrast til betegnelsen 'Sparepenge' på en række af disse (Antvorskov, Frederiksborg og Haderslev Slotte).³⁸ Tankevækkende nok synes den kongelige renselsesproces i disse lysthuse undertiden at kunne antage næsten religiøse eller sakramentale overtoner, som det fremgår af to notater i Frederik II's skrivekalendere fra 1583-1584. Her har kongen omhyggeligt noteret to datoer, den 8. maj 1583 og den 24. oktober 1584, da han tog det første bad, hhv. i Haderslev og på Kronborg med tilføjelsen: "Gud give til lykke (...) Amen" og "og var det første gang i Jesu navn".³⁹ Vandets stimulerende, lutrende og frugt-bargivende konnotationer blev desuden til overflod anskueliggjort af de forskellige kunstfærdige springvand eller 'vandkunster', som netop blev et fremtrædende element i flere af Frederik II's slotte fra den ældste på Københavns Slot, etableret allerede under Christian III, til Frederiksborg, Koldinghus, Skanderborg, Odense, Vordingborg og Haderslev Slotte med den fornemmeste og 'mest talende' blandt dem alle, Georg Labenwolfs enestående fontæne på Kronborg.⁴⁰

Indvendigt har residenserne med et tilsvarende omfattende instrumentarium af udtryk signaleret magten og pragten gennem rummenes differentiering og udsmykning, selvom kilderne hertil er langt mere sparsomme. Bortset fra Kronborg med den enestående erindringspolitiske cyklus af kongetapeter er i første række bevaret (eller indirekte kendt) et antal slotskapeller, der i sig selv stod som centrale betydningsbærere eller kultrum for kongen, betragtet både som nationens og som den ny evangeliske statskirkes overhoved. Samtidig bliver kapellerne fra denne periode paradigmer for det øvrige kirkebyggeri gennem deres standsopdelte indretning med stolestader og pulpiturer og ved betoningen – i Luthers ånd – af skriftens betydning i udsmykningen.⁴¹ Hertil kom dog, at kongens privatkirker gennem det overdådige, suggestivt sansede appellerende udstyr, både materielt og billedmæssigt distancerede sig fra den trang til enkelthed og klarhed, der var en del af den tidlige lutherske kunstopfattelse, og i

³⁸ Jf. bl.a. omtalen af den i december 1586 nedbrændte badstue på Haderslev Slot som 'meget smuk'. Bygningen blev dog året efter erstattet med en 'ikke mindre sirlig udstyret' bygning, jf. *Kancelliets Brevbøger* 1584-1588, 834.

³⁹ Carøe 1872-1873, 547, 567.

⁴⁰ Kongsted 1991.

⁴¹ Jf. Johannsen 2004, 137-164.

virkeligheden greb tilbage til en æstetik, som hørte senmiddelalderen til.⁴² Illustrerende for de bærende værdier i indretningen af de fyrstelige kapeller er således digtet om hertug Hans den Ældres slotskapel fra o. 1560 på Hansborg (senere Haderslev Slot) i Knud Bramsens *Carmen bucolicum* (1570), her citeret i en oversættelse:

Således rummet forinden og hver en henrivende afkrog
stråler, det lyser af guld overalt, hvorhen man sig vender.
Højt er templets funklende loft; med den ædleste runding
skinner søjlerne, hugne i sten, dets stolteste smykke;
under vor fod mosaikken sig herligt strålende tegner.
Vinduesruderne viser figurer i lysende farver.
Sagt med et eneste ord: "Skønstsøjlet" er huset til visse.⁴³

Magtens territorium udstrakte sig dog langt videre end de enkelte kongeboliger og deres opland. Som nævnt ovenfor dikterede eller animerede kongelige påbud til bygningsinitiativer, f.eks. inden for købstædernes domæne, mest bastant dog nok, når statsceremonier som f.eks. hyldningerne i 1580 og 1584 nødvendiggjorde en regulær ekspropriering af ejendomme og dermed et indgreb i byens plan for at skabe det nødvendige frirum til de kongelige festdekorationer eller 'paladser'. Det skete således førstnævnte år ved Lenshyldningen i Odense og fire år senere, ved prins Christians hyldning både her, i Viborg, Ringsted og Lund, i øvrigt alle efter forbillede i Odense-modellen fra 1580.⁴⁴

Også inden for kirkebyggeriet satte statsmagten sine synlige og materielle spor. Som landskirkens overhoved var det naturligvis kongens første pligt – som fastslået i håndfæstningen af 12. august 1559 – "af vor magt og formue" at "styrke, formere, fremdrage, håndhæve, beskytte og beskærme" kirken, alt sammen til "Guds ære, den hellige kristelige tros forøgelse og religionens forbedring".⁴⁵ Det indebar en omsorgspligt, bl.a. for forvaltningen af kirkens økonomi og ejendom, hvilket dog i første række blev varetaget decentralt gennem de særligt tilsynsførende fra den gejstlige og verdslige embedsstab, fra bisper, lensmænd og provster til præster og kirkeværger. Alligevel dikteres, som antydnet i indledningen, en række særlige initiativer af Frederik II selv. Disse omfatter til dels – som nævnt ovenfor – ekstra bistand til istandsættelser af kirker, der havde akut behov. Men samtidig foreskrev en række kongelige påbud direkte mere spektakulære indgreb, både ud- og indvendigt. Det er således bemærkelsesværdigt, hvordan en stribe kirker efter befaling fra højeste sted istandsætter deres tårne og oprejser markante spir – bygningselementer, der

⁴² Jf. Bøggild Johannsen & Johannsen 1993, 55ff., 135ff.

⁴³ Citeret i normaliseret ortografi efter Agerbæk 1968, 32, hvori gengives en oversættelse af lektor, dr. phil. Moth, aftrykt i T. O. Achelis, *Haderslev i gamle Dage*, Haderslev 1926, 107f

⁴⁴ *Kancelliets Brevbøger* 1580-1583, 33, 89, 122; *smst.* 1584-1588, 16f, 19, 23f, 49ff, 61.

⁴⁵ *Aarsberetninger* 1856-1860, 95.

mere end noget andet er som talende signaturer for magt. Nævnt er således påbud om istandsættelser af tårne og/eller spir på domkirkerne i Viborg, Ribe og Roskilde, Sorø Kirke, Skt. Petri og Nicolai Kirker, København, Karup og Anst Kirker (1569, 1578, 1584, 1585, 1586, 1588).⁴⁶ Hertil kan føjes de tårne og spir, der som følge af en generel kongelig befaling om istandsættelse opførtes bl.a. på Ringsted Kirke eller Odense Domkirke.⁴⁷ Tårne og spir var vigtige vartegn og landemærker, som det netop fremhævedes i forbindelse med kirketårnet i Anst, der dog først i 1592 efter kongens død skulle få sit særprægede styltetårn, kronet af et løgspir, som tilskrives den kongelige bygmester Hercules von Oberberg.⁴⁸ Og Anst Kirke lå som de øvrige på den vigtige hovedvej, der førte tværs over landet fra København mod Ribe. Spirene tegnede sig på denne måde som pejlemærker på den kongelige *via triumphalis*, ikke mindre signifikante end de spir, der både under Frederik II og videreført under Christian IV skulle rejse sig på kongeslottene i Helsingør, Frederiksborg, København og Koldinghus.⁴⁹

Også indvendigt ses gennemgribende ændringer af kirkernes indretninger, hvor en række ældre interiører, overfyldt med middelalderligt inventar, på kongens bud omdannedes til åbne, homogene prædikenrum, befriet for generende spærremure i form af lektorier mellem kor og skib, tømt for katolske elementer og velforsynet med stole til menighedens pladser, det sidste udtrykkeligt ordineret efter forbillede i Universitetskirken, Vor Frue Kirke i København.⁵⁰ En tolerance over for ældre 'papistiske' klenodier, herunder relikviegemmer, gjaldt dog, f.eks. som når disse var særligt skænket af kongelige stiftere, hvilket bl.a. fremhævedes under udrensningen af Roskilde Domkirke.⁵¹ Eller når de stadig repræsenterede en æstetisk og materiel værdi. Det må have været baggrunden for den udstrakte genbrug af konfiskeret kirkeinventar. Således som det f.eks. skete i det gamle Johanniterkloster i Antvorskov, der i 1580'erne undergik en stor ombygning på Frederik IIs befaling. Her blev klostrets kalk og messeklæder inddraget til kongens private brug på Københavns og Frederiksborg Slotte.⁵² Som en markering af kongens bemægtigelse og samtidig en desakralisering af det gamle kloster var i øvrigt hans forbud 1585 imod, at nybyggeriet kaldtes et kloster. Det skulle nu "holdes for og kaldes et

⁴⁶ *Kancelliets Brevbøger* 1566-1570, 461; 1576-79, 372; 1584-1588, 1, 412, 513, 879, 889. Om Skt. Petri Kirke, jf. ndf. og note 77.

⁴⁷ *Danmarks Kirker. Sorø Amt*, 135f.; *Odense amt*, 283ff.

⁴⁸ *Danmarks Kirker. Ribe amt*, 2464, 2476f.

⁴⁹ Jf. Bøggild Johannsen (under udgivelse a).

⁵⁰ Jf. for det sidstnævnte, her i relation til Odense Domkirke, *Kancelliets Brevbøger* 1576-79, 338. Endvidere Bøggild Johannsen (under udgivelse a) for omtaler af nyrenoveringer i Ribe, Roskilde og Odense Domkirker samt i Ringsted Kirke.

⁵¹ Bøggild Johannsen, "Memoria Maiorum" (under udgivelse a).

⁵² *Danmarks Kirker. Sorø Amt*, 616f.; *Frederiksborg amt*, 1684-85, her dog uden omtale af overførslen fra Antvorskov. Dog er til gengæld nævnt genbrug af 'de skønneste' alterklæder og messehagler fra Roskilde Domkirke, det førstnævnte 1574 suppleret med to nyindkøbte fra Antwerpen; *København By*, 5, 36.

Kongens og Kronens slot”.⁵³ Et andet eksempel var Esrum Klosterkirke, der 1559-60 efter Frederik II's ordre ryddedes for inventar, hvilket især gavnede Helsingør S. Olai, og Vor Frue Kirke i København.⁵⁴ Cistercienserklostrets senmiddelalderlige altertavle, der i dag findes i Nationalmuseet (‘Esrum-tavlen’), blev dog ’lutheraniseret’ i forbindelse med anvendelsen i Helsingør og fik af Claus Maler påført to lange latinske indskrifter på sidefløjene.

Et særlig moment, der ofte er fremhævet, var de kongelige påbud til adelen – vel som led i en almindelig socialdisciplinering – om generelt at begrænse deres luksusforbrug, ikke mindst ved begravelser. Hertil hørte et påbud om direkte at fjerne generende gravmonumenter fra kirkegulvet, specielt, når de okkuperede plads i et kongeligt ceremonialrum som i koret i Vor Frue Kirke, København. Denne kirke havde ikke alene siden Christian Is tid haft status af kroningskirke, men mindre kendt er det nok, at den også udgjorde en slags ’Ruhmeshalle’, hvor kongelige sejrstrøfær i form af erobrede krigsfaner var ophængt, således bl.a. “alle de mange faner” som kongen “med stormer hånd erobrede i sin syv års fejde mellem Danmark og Sverige”, dvs. under Syvårskrigen 1563-70.⁵⁵ Disse sidste blev dog taget ned, da Christian IV's kroning skulle arrangeres i 1596.⁵⁶ En anden anstødssten i forbindelse med adelige monumenter var, når disse i øvrigt forstyrrede den almindelige cirkulation i kirken.⁵⁷ Det var i 1588 et problem i Århus Domkirke, da Jørgen Barnekows ligsten, der var hævet højt op fra jorden, lå og spærrede pladsen midt på gulvet foran koret, “sognefolket til stort hinder på vej til og fra altret”.⁵⁸

De konkrete, synlige markører for den kongelige indgriben var inde såvel som ude, opsætning af de kongelige våbenskjolde, navne eller i enkelte tilfælde kongens og hans dronnings portrætter.⁵⁹ Magtens legeme, materialiseret i kongens og Rigets våben, udbredtes også i det mindre format til talrige formål, civile såvel som militære, og blev omsat i mange forskellige medier, fra f.eks. bordservice, bogillustrationer, mønter og medaljer til tønder, faner, seletøj og hundehalsbånd. Ligesom kongens portræt smykkede både tapeter, tavlemalerier, bøger, grafiske blade, relieffer, segl, mønter og medaljer. Netop som vigtige magttalismaner og udtryk for en særlig gunst indgik de kongelige portrætter i rigt omfang i diplomatiske gaver, enten som vedhæng til kæder eller som hele tavler, idet

⁵³ *Kancelliets Brevbøger 1584-1588*, 290. Straffen for at glemme det nye navn var ikke ubetydelig, en hel okse, jf. den samme straf ved overtrædelse af navneloven om Kronborg, omtalt ovf.

⁵⁴ *Danmarks Kirker. Frederiksborg amt*, 126ff., 1052ff.; *København By*, 1, 41.

⁵⁵ Wolf 1654, 336-37.

⁵⁶ *Danmarks Kirker. København By* 1, 48.

⁵⁷ Jespersen 2001, 380ff. Om dette som led i en bevidst, distanceskabende magtstrategi, jf. også Bøggild Johannsen 2004, 111f.

⁵⁸ *Kancelliets Brevbøger 1584-1588*, 915. Jf. også *Danmarks Kirker. Århus amt*, 768.

⁵⁹ Jf. således de usædvanlige portrætbuster af kongeparret, hugget i alabast, på højaltertavlen i Lunds Domkirke. Denne var opsat på det gamle Helligkorsalters plads foran lektoriet af lensmand Ejler Grubbe (men antagelig i sidste instans på en kongelig befaling), omtalt bl.a. i Bøggild Johannsen & Johannsen 1993, 64.

monarken var vist enten i civilt eller militært antræk, afhængig af kommunikationens adresse, formål og tidspunkt.⁶⁰

Magtens legitimering gennem fremhævelse af dens urgamle rod var som bekendt et hovedanliggende for Frederik II, ikke mindst gennem visuelle medier, hvilket Kronborgtapeterne er det vigtigste vidnesbyrd om. Tilsvarende heraldiske anerækker var et lige så væsentligt led i den kongelige selviscenesættelse, selvom den genealogiske interesse navnlig synes varetaget af enkedronning Dorothea og dronning Sophie – i bedste videreførelse af traditionen fra dronning Christine.⁶¹ Alligevel holdt kongen også af selv at studere de gamle våbner, som det fremgår af hans glæde ved i 1560 at modtage en bog med 500 billeder og våbner fra den gamle abbed ved Knudsklostret i Odense, Christiern Poulsen. Og han opfordrede den – i øvrigt unavngivne – mester for værket til at vedblive med sin kunst og levere resultaterne til kongen fire gange om året.⁶²

En ganske særlig opmærksomhed – rituelt og monumentalt – var dog viet de afdøde konger. Kongens død repræsenterede et kriseagtigt brud på den etablerede orden, hvilket dog modvirkedes eller afbalanceredes verbalt, rituelt og monumentalt i begravelseshandlingerne som betryggende forsikringer om magtens kontinuitet.⁶³ Frederik IIs bevidsthed om den programmatisk værdi af et standsmæssigt gravmæle for sin forgænger, Christian III, er udtrykt i hans bemærkning til søsteren, kurfyrstinde Anna af Sachsen i 1571, om det enestående i hans projekt: “Et sådant gravmonument havde endnu ingen konge i Danmark fået”.⁶⁴ Og selve udførelsen af Cornelis Floris’ kostelige baldakinmonument fra 1574-75 (opstillet 1580) i Roskilde Domkirke er den konkrete manifestation af det prestigefyldte i denne statsopgave, ikke at forglemme de store omkostninger og praktiske problemer, der var forbundet hermed.⁶⁵ Ligesom Frederik IIs egen begravelse i 1588 på flere områder repræsenterede et nybrud i forhold til traditionen og en distancering fra ældre, mere beskedne fortilfælde.⁶⁶ Men som det er blevet fremhævet af forfatteren, var restaureringen, bevaringen og nyudsmykningen af gravmæler for en række middelalderlige forgængere på tronen og de fysiske rammer herom i Sorø, Ringsted, Ribe, Viborg, Odense og Roskilde tilsvarende vigtige udsagn om kongens erindrings- og kunstpolitik.⁶⁷

⁶⁰ Om Frederik IIs portrætter, jf. Heiberg 1984, 183-204.

⁶¹ Jf. Bøggild Johannsen 2005, 75-101.

⁶² *Kancelliets Brevbøger 1556-1560*, 480.

⁶³ Bøggild Johannsen 2004.

⁶⁴ RA. Tyske Kancelli, Udenrigske Afd. Ausl. Reg. 1569-1571, fol. NB.

⁶⁵ Johannsen (under udgivelse).

⁶⁶ Bøggild Johannsen, “The Polish Paradigm” (under udgivelse a).

⁶⁷ Bøggild Johannsen, “Memoria Maiorum” (under udgivelse b).

Hoftjenere og statsleverandører

Kyndelmissedag (den 2. februar) 1557 sendte toldereren i Helsingør, Sander Leiel, tre 'udkastninger' til en døbefont, som kongen (Christian III) havde befaleet ham at bestille 'vester på', og som var udført af den samme mester, der havde gjort faderens gravmæle, dvs. billedhuggeren Cornelis Floris. Kongens svar den 5. februar er tankevækkende og skal også nævnes her, selvom det angår et tidspunkt, der ligger umiddelbart før Frederik IIs regering. Tolderen får besked på at takke mesteren, "men sig ham, at kongen selv har mestre, som kunne gøre den, hvorfor han ikke vil lade den gøre dér".⁶⁸ Christian III synes dog at have fortrudt sin afvisning, for den fornemme alabastdøbefont i Sønderborg Slotskapel, der med stor sandsynlighed er tilskrevet Antwerpenmesteren, er formentlig det positive resultat af ordren.⁶⁹

Hvem kongen konkret havde i tankerne, er ikke godt at vide. Dygtige hjemlige billedhuggere synes ikke ligefrem at have hængt på træerne på dette tidspunkt, så vidt det fremgår af de bevarede kilder, der faktisk kun synes at kunne opvise et par stykker (med mindre mulige kandidater gemmer sig under andre stillingsbetegnelser), nemlig den "Cornelis stenhugger" (identisk (?) med Cornelis Billedsnider), som lensmanden på Københavns Slot, Poul Huitfeldt, skulle forhandle om med bygmesteren af samme navn, Cornelis (antagelig Cornelis von Altenau, måske fra Altona) med henblik på at udføre en vandkunst på slottet. Og som et alternativ for denne, "hvis Cornelis stenhugger ikke selv tredje vil påtage sig arbejdet", den i øvrigt kun sparsomt omtalte Hans Mortensen Stenhugger, der leverede udskårne billeder, bl.a. af Achilles, til orlogsskibet Venus og Merkur.⁷⁰

Det kunne umiddelbart opfattes programmatisk, når Christian III således hævdede selv at råde over en hjemlig kunstnerstab, der overflødiggjorde fremmed indblanding, men det kunne lige så vel tages som udtryk for, at han i skrivende stund havde de fornødne medarbejdere ved hoffet, danske såvel som udenlandske. Praksis ved hans hof synes at have været, at man i første række knyttede de fornødne kræfter til sig i forbindelse med enkelte opgaver og siden lod disse aftakke efter endt indsats. 1558 konstaterer den gamle konge således med tilfredshed, at statholderen på Københavns Slot, Mogens Gyldenstjerne, efter byggeriets færdiggørelse havde afskediget

⁶⁸ Sander Leiels brev er refereret i Werlauff, 1849, 44 (note z), mens kongens svar er anført i *Kancelliets Brevbøger 1556-1560*, 65.

⁶⁹ *Danmarks Kirker. Sønderjyllands amt*, 2136. Dersom fonten allerede blev udført o. 1557 og således var bestilt tidligere, dvs. før februar 1557, er det ikke udelukket, at den oprindelig var tiltænkt en anden placering, f.eks. i slotskapellet på Københavns Slot, der efter residensens ombygning (i tiden frem til 1555) netop blev nyindrettet med forskellige inventargenstande i 1556, mens indretningen af kapellet i Sønderborg tilhører en senere tid, 1568-70, jf. også *Danmarks Kirker. København By*, 5, specielt 59, note 36.

⁷⁰ *Kancelliets Brevbøger 1556-1560*, 186. *Christian III's Rentemesterregnskaber 1551-1558*, IV, 194. Jf. endvidere *Weilbachs Kunstnerleksikon*, 5, 446. For oplysninger om enkelte kunstnere henvises i det følgende generelt til dette værk.

slottets murer mestre “med undtagelse af de fremmede”.⁷¹ Staben af aktive kunstnere og håndværkere omfattede under hans regering både hjemlige og ude fra kommende kræfter (i overvejende grad fra Tyskland og Nederlandene), der var ansat på forskellige vilkår, spændende fra a) ansatte hof tjenerne på fast løn, via b) midlertidigt tilknyttede, hjemlige eller fremmede, ansat på bestalling af kortere eller længere varighed efter aftale og kontrakt, til c) den store gråzone, der omfattede lokale håndværkere under lenene eller købstæderne, som blev inddraget til enkelte entrepriser. Endelig skal der, som eksemplet med døbefonten viser, opereres med indkøb, fortrinsvis import udefra, af enkeltværker, formidlet gennem d) diverse leverandører eller mellemmand, der undertiden også har formidlet egnede medarbejdere.

Alt taler for, at det samme mønster har været gældende ved Frederik II's hof, selv om der har været en øget dominans af nederlandske frem for af tyske kunstnere, en følgevirkning af den store udvandring i kølvandet på religionskrigene og måske i øvrigt af den større talentmasse i dette område. Johan Grundtvigs og Emil Madsens oversigter over kongens hofpersonale, byggede på Rentemesterregnskaberne og de bevarede bestallingsprotokoller t.o.m. 1573, kaster et generelt strejflys over den personkreds, der omfattedes af de to første grupper (a-b).⁷² Samtidig markerer det en interessant hierarkisk rangfølge over kunstarnes respektive betydning, som det kan udledes af, hvem der tilhørte det fastansatte personale og hvem ikke. Tager man – i lighed med indledningen – et konkret udgangspunkt i et enkelt år, 1585, er det påfaldende, hvor begrænset et udvalg af kunstnere og kunsthåndværkere m.m., der omfattes af Rentemesterregnskaberne gruppe af “adskillige hof tjenerne”, som talte den faste hofstab uden for det daglige personale.⁷³ Her ses alene den kongelige bygmester, den nederlandske Hans van Steenwinckel og den, formentlig tyske guldsmed Hans Raadt, der begge lønnes med en årlig besolding på 100 daler, foruden betaling af husleje til den sidste. Blandt leverandører eller kunstagenter er i samme gruppe nævnt herolden Johan Marieborch, jf. ovenfor.⁷⁴ Foruden de vigtige personer, der var i aktion ved kongelige fester som fyrværkeren eller arkelimesteren samt de medarbejdere, som udførte og forarbejdede vævede og broderede luksus-stykker til kongefamiliens personlige brug og til udsmykning af deres

⁷¹ *Kancelliets Brevbøger 1556-1560*, 207.

⁷² Grundtvig 1873-1876, 144-216; Madsen 1900-1902, 399-454; Madsen 1905-1908, 491-572.

⁷³ Grundtvig 1873-1876, 206f. anfører derudover af kunstnere, nævnt blandt ‘adskillige hof tjenerne’ i Frederik II's regeringstid, følgende navne, der dog dels ikke omfatter f.eks. guldsmedene, dels heller ikke er komplet, jf. også Arenfeldt 1999, 362: De kongelige bygmestre, den formentlig nederlandske Peter de Dunker, den antagelig sachsiske fæstningsingeniør Hans von Diskow, hans medarbejder og efterfølger, Frederik Klingebek, der muligvis også virkede som billedskærer, den antagelig nederlandske Hans van Paeschen og hans formodentlige landsmand, fæstningsingeniøren på Varberg, Bastian Wolmar. Af billedhuggere og malere er alene anført den nederlandske Johan Gregor van der Schardt og Melchior Lorck fra Flensburg.

⁷⁴ Rentemestergsk. 1585-1586, fol. 278r, 283r, 281r.

omgivelser, dvs. ud over guldsmedene, også skrædderen og possementmageren inden for det nævnte år. Hans Raadt blev endog på et tidligere tidspunkt (1578-1579) aflønnet med hhv. 150 og 200 daler, hvortil kom hofklædning foruden fribolig og frit brændeved samt fritagelse for skat m.m. – en løn, der var lige så høj som køgemesterens, en af de mest ansete hof tjenerne. Men så måtte han også udelukkende arbejde for hoffet.⁷⁵ Ikke mindre skattet var dronningens possementmagerske, Rachell Kraffts, der i 1585 lønnedes klækkeligt med 150 daler foruden husleje.⁷⁶

En væsentlig bredere gruppe talte personer, der “skulle møde, når kongen befalede”, og som ansattes efter kontrakt og bestalling for et afgrænset tidsrum og i forbindelse med konkrete entrepriser, undertiden på tilsvarende løn og betingelser som hof tjenerne, men til gengæld normalt uden forbud mod at arbejde for andre.⁷⁷ Men også her dominerer omtaler af bygmestre og guldsmede. For arbejder og udgifter i 1585 til bygningsaktiviteter ses inddraget Hans van Steenwinckel, der dels d.å. med sine egne medarbejdere “renoverede og genopførte” Skt. Petri Kirke i København, så der kunne holdes gudstjeneste her (for den tyske menighed) som i byens andre sognekirker, dels er omtalt i forbindelse med istandsættelsen af fyrtårnet på Kullen, her dog vel under betegnelsen “den bygmester, som er hos Tycho Brahe (jf. også ndf.)”. Som alternativ til opgaven nævnes desuden “kongens bygmester på slottet”, formentlig nederländeren Anthonis van Obbergen.⁷⁸ Denne kaldtes som anført ovenfor om sommeren til Nykøbing, mens Nikkel Carries, antagelig ligeledes fra Nederlandene, arbejdede på Dronningborg.⁷⁹ Mht. guldsmedeaktiviteterne er blandt navngivne enkeltpersoner ud over Hans Raadt yderligere anført – og det endda flere gange – de københavnske guldsmede Niels Truidsøn og Claus Hvidt (Witt).⁸⁰ Igen som udtryk for den symbolværdi, man tillagde genstande, kunsthåndværket forarbejdet i ædelmetaller og andre kostbare materialer og integrerede dele, både af kongens rum og hans person.⁸¹ Hertil

⁷⁵ Madsen 1905-1908, 502f.

⁷⁶ Rentemesterrgsk. 1585-1586, fol. 280r og 281v. Også til en forestående udlandsrejse i 1579 afregnedes særligt med den relevante personkreds, der havde bidraget til kongens statusprægede fremtræden, foruden guldsmede, possementmagere og perlestikkere, desuden sadelmagere, remmesnidere, klejnsmede m.fl. *Kancelliets Brevbøger 1576-1579*, 727.

⁷⁷ Madsen 1900-1902, 414.

⁷⁸ Rentemestergsk., 1585-1586, fol. 241v.-243r. Jf. også *Danmarks Kirker. København By 1*, 232ff. Til istandsættelsen hørte også en forhøjning af tårnet, der dog fik en (midlertidig?) enklere øvre afslutning med kamtakkede gavle før det vældige spir, der rejstes efter Christian IV's befaling i 1609. *Kancelliets Brevbøger 1584-1588*, 295.

⁷⁹ *Kancelliets Brevbøger 1584-1588*, 243.

⁸⁰ Rentemesterrgsk. 1585-1586, fol. 278r, 288r-292r, 294v, 297r-v, 301r. *Kancelliets Brevbøger 1584-1588*, 227, 312, 417. Endvidere er nævnt en unavngiven guldsmed ved Frederiksborg, som kongen endog belønnede med en faddergave, jf. smst. 255. Om guldsmede i øvrigt anvendt ved Frederik IIs hof ved udarbejdning af mønter og medaljer, jf. Galster 1936, 13-27, samt Nyrop 1885, 30-41.

⁸¹ Om disse genstandes værdi som magtsymboler og vigtige elementer ikke mindst i forbindelse med politiske gaveudvekslinger, jf. bl.a. om pragtsølv Bencard & Markova 1988 og ovf.

føjer sig tre malere eller kontrafejere samt en snedker: Hans Knieper, Gert Cornelisz, Didrik Maler og Peter Meyer, alle ligeledes omtalt i indledningen og nævnt som ansvarlige for et broget repertoire af såvel mere håndværksprægede 'dekurationsarbejder' i forbindelse med udsmykning af rum og brugsgenstande (herunder mad), som mere kunstneriske – i moderne forstand – opgaver som maling af landskabsprospekter. At de første entrepriser var en lige så naturlig og langt fra 'fornedrende' del af hofmalerens virke i datiden, er der bevaret talrige samtidige vidnesbyrd om.⁸²

Til enhver opgave af større omfang medvirkede en stab af hjælpere, hvad enten det drejede sig om de involverede mestres personlige medarbejdere, indkaldt fra hjemlandet, således som det f.eks. var tilfældet med Antonius de Cortes og Hans Kniepers tapetværksted i Helsingør, eller hyret blandt lokale håndværkere. For at fremskynde det altdominerende Kronborg-byggeri indkaldtes der f.eks. i 1584 efter kongens ordre et vældigt ekstrakontingent af murermestre og murkarle fra i alt 29 købstæder. Hele denne hær af medarbejdere skulle straks møde op, "dag og nat usparet".⁸³ Alle disse blev dog sammen med repræsentanter fra en række andre håndværksfag afskediget ved byggeriets omtrentlige færdiggørelse i september 1585, bortset fra de snedkere og billedskærere, der behøvedes ved slotskirkens fuldførelsen – af frygt for, at man, hvis disse afskedigedes sammen med de øvrige, ikke kunne "få de samme igen eller andre, der er lige så gode".⁸⁴ Efter fuldførelsen af et større byggeri var der selvfølgelig stadig brug for mænd, igen oftest lokale, til løbende vedligeholdelser "for at den bekostning, kongen har anvendt, ikke skulle være forgæves", som det f.eks. understreges 1586 i forbindelse med Antvorskov Slot.⁸⁵ Dette lokale tilskud af arbejdskraft betød samtidig, at der ved slottene etableredes en fast, overvejende dansk, stab af håndværkere, som også udnyttedes i andre sammenhænge, ligesom de stedlige købstæders lav fik en saltvandsindsprøjtning af talenter, der ligeledes kunne finde anvendelse ved områdets herregårds- eller kirkebyggeri.⁸⁶ Et interessant *case-study*, der dog tilhører Christian IVs periode, illustrerer i øvrigt et kongeligt byggeprojekt med et tværgående samarbejde mellem flere grupper, kongens egen bygmester, samt håndværkere og kunstnere fra København, provinsen og udlandet. Eksemplet er Ulriksholm, der i 1630'erne og 1640'erne ombyggedes til Christian IVs søn, Ulrik Christian Gyldenløve, men mønstret kunne formentlig i lige så høj grad gælde for den foregående periode.⁸⁷

⁸² Jf. Warnke 1985, 256ff. Bøggild Johannsen & Johannsen 1993, 25. Også leverancer af udkast til dragter eller broderier kunne høre ind under en malers arbejdsområde. Således fik den i øvrigt ukendte maler, Goruis i Århus, 1559 betaling for 100 broderitegninger til hofklædninger, jf. *Weilbachs Kunstnerleksikon*, 3. udg., I, 388.

⁸³ *Kancelliets Brevbøger* 1584-1588, 114.

⁸⁴ *Kancelliets Brevbøger* 1584-1588, 392.

⁸⁵ *Kancelliets Brevbøger* 1584-1588, 605f.

⁸⁶ Jf. Norn 1960, 102-109; Nørregård 1977, 185ff.

⁸⁷ Jensen 1977.

Kongens forbrug af kunst blev som bekendt i høj grad præget af impulser udefra, dvs. gennem erhvervelser fra eller kunstudveksling med udlandet. Det kunne ske ganske målrettet, når ekstraordinære ydelser bestiltes og indkøbtes udefra som Cornelis Floris' pragtmonument for Christian III, Georg Labenwolfs Kronborgfontæne eller en siden forsvunden alabastaltertavle, bestilt i Antwerpen til Frederiksborg Slotskirke. Formidlingen er her foregået via flere forskellige kanaler, i første tilfælde som en opfølgning af de ældre kontakter med Antwerpenermesteren, under aktiv medvirken af guldsmeden Hans de Villers (Wilna) og herolden Johan Baptist Giudeti, i det næste med Tycho Brahe som vigtig aktør og 'talentspejder' under et ophold hos landgreve Wilhelm IV i Kassel, og mht. det sidste igen med herolden samt kongens faktor i Antwerpen, Philip Gardin, som mellemmand.⁸⁸ I forbindelse med erhvervelsen af altertavlen beordredes også indkøb af tekstiler (drejl, alterklæder), altersølv (et par alterstager) samt ansættelse af forskellige specialister (fire skifertækkere og to blystøbere). Tilsvarende køb af tekstiler nævnes løbende, f.eks. 1561, da maleren Martin van Boeckel indkøbte lærred i Holland til malerier, beregnet til Frederiksborg, eller i 1572, da kongens skrædder Claus Plum køber stort ind, dog primært af luksustekstiler til beklædning, i Antwerpen.⁸⁹ Erhvervelserne fra Antwerpen, hvis største kunstmarked fandtes ved byens Vor Frue Kirke ('Vor Frue Kirkes Pand'), eller fra Nederlandene i øvrigt kunne desuden foregå på anden hånd, som det bl.a. skete i 1562, da kongen betalte Hans Maler for "et vestfars (dvs. nederlandsk) stykke, som var Lazarus (der) stod op af døde".⁹⁰ Også konkrete materialleverancer fra flere forskellige destinationer kan have befordret erhvervelser af andre genstande eller kontakter med lokale kunstnere og håndværkere.⁹¹ Som det belyses af de nævnte eksempler, medvirkede således flere forskellige erhvervsgrupper eller enkeltpersoner som kunstagenter i den vidtforegnede 'kulturelle trafik'.⁹² I enkelte tilfælde er tilvæksten endog sket gennem heldige konfiskationer – med Antwerpenguldsmeden Elisaeus Libaerts' pragtharnisker til Erik XIV som det mest kendte eksempel (i 1565). Ved beslaglæggelsen midt under Syvårskrigen fik kongen ydermere som en sidegevinst

⁸⁸ Johannsen (under udgivelse); Kongsted 1991; *Kancelliets Brevbøger 1571-1575*, 480; *Danmarks Kirker. Frederiksborg amt 1684f.* Om en mulig overflytning af Slotskirkens tidligere altertavle til Roskilde Domkirke, som det nævnes i en yngre tradition, og identifikationen af denne med domkirkens nuværende udskårne pragttavle fra Antwerpen, jf. også Bolvig 1997. Omstændighederne omkring dennes oprindelige erhvervelse er dog ikke nærmere oplyst.

⁸⁹ Heiberg 1984, 184, 186. *Kancelliets Brevbøger 1571-1575*, 133.

⁹⁰ Om kunstmarkedet i Antwerpen, jf. Ewing 1990, 558-584.

⁹¹ Jf. således de omfattende leverancer til Hansborg (senere Haderslev slot) fra Nederlandene, Brandenburg, Köln, Rhinland, Sachsen (Dresden, Pirna) og Østpreussen (Königsberg), foruden fra Danmark-Norge, Sverige (Skåne, Gotland) og Slesvig (Flensborg), omtalt hos Berlage 1923, 46f.

⁹² En værdifuld kortlægning af formidlingens veje og aktører, dog med særligt henblik på udvekslinger mellem Holland og Balticum i 1600-tallet, er Noldus 2004. Om herolderne som kulturformidlere, jf. også Verwohlt 1972, 201-229.

mulighed for at knytte mesteren selv til sin hofstab, selvom han kun udnyttede denne enestående chance i få år og det tilsyneladende med begrænset udbytte.⁹³

Helt centralt for kunstformidlingen har endelig været de kulturelle netværker, hofferne imellem, for ikke at tale om udvekslingen mellem kongen og adelen, der i sig selv udgjorde den vigtigste interne modtagergruppe for den symbolske kommunikation og i øvrigt benyttede samme mål og metoder – om end behørigt graduert – som monarken. De dynastiske forbindelser eller gunstige diplomatiske relationer, navnlig i kongens senere år, befordrede kontakterne mellem Danmark og en række hoffer, bl.a. i Mecklenburg, Sachsen, Preussen, Hessen og Brandenburg.⁹⁴ Men også 'fjendemagter' som Sverige, Polen og Kejserhoffet kunne levere arbejdskraft eller inspiration.⁹⁵ Flere kunstnere bevægede sig således mellem de forskellige fyrster, selvom omfanget og karakteren af de forskellige mønstre endnu langt fra er kortlagt. Det gælder f. eks. for maleren Heinrich Göding den ældre fra Braunschweig (1531-1606), der efter en uddannelse hos Lucas Cranach den ældre og et samarbejde med hans søn af samme navn, i 1559 (eller muligvis tidligere) opholdt sig ved det danske hof, før han indtrådte i tjenesten hos kongens svoger, kurfyrst August af Sachsen.⁹⁶ Samtidig med Göding og således på overgangen mellem Christian III's og Frederik II's regeringsperioder fandtes også de sachsiske bygmestre, Hans von Diskow (-1558-1563) og hans medarbejder, Frederik Klingebeck (-1559-1560-) i landet. Den nederlandske arkitekt og fæstningsingeniør Hans von Paeschen (-1561-1582-) ombyttede ligesom Elisaes Libaerts som nævnt ovenfor og bygmesteren Johan Baptista Pahr (-1558-1586-) en ansættelse ved det svenske hof med tilsvarende poster i Danmark eller (for sidstnævnte) på Gottorp ved kongens halvonkel, hertug Adolfs hof. Mens friske indtryk fra kejserhoffet i Wien formidledes gennem Melchior Lorck (1526/27-1588-) og Johan Gregor von der Schardt (1530/31-1581-), hvis tilstedeværelse dog kun er bevidnet i Danmark i kortere tidsrum, hhv. 1580-1582 og 1577-1579.

I særklasse forekommer den – antagelig nederlandske – bygmester, Hercules von Oberberg (-1557-1602), der i sin levetid opnåede at arbejde for en hel stribe fyrstelige bygherrer: markgreve Johann af Brandenburg, Christian III, hertug Hans den ældre, enkedronning Dorothea, Frederik II og senest Christian IV, idet han dog fravalgte et tilbud fra markgreve Georg Friedrich af Preussen. Til gengæld lykkedes det for det preussiske hof af fastholde Jacob Binck fra o. 1553 frem til hans død 1569, ligesom

⁹³ Jensen 1982, 49-68; Jensen 1992-1993, 88-97.

⁹⁴ Wade 2003, 49-80; Jensen 1993, 251f.

⁹⁵ For Sverige, jf. ndf.; vedr. Polen, jf. Bøggild Johannsen, "The Polish Paradigm" (under udgivelse b).

⁹⁶ Sigismund 1921, 304-305. Jeg takker Angelica Dülberg, Dresden, for at have gjort opmærksom på Göding, selvom baggrunden for hans tilstedeværelse ved det danske hof endnu ikke er klarlagt. Göding skulle, om end først i 1594, have malet Christian III's portræt.

stukkatoeren, 'dønnikemesteren', Hans Wyntrauch (-1575-1588 (?)) efter endt arbejde på Frederiksborg og Kronborg bad om at få fripas og en anbefaling til markgreven, "da han har hørt, at der hos Eders Nåde bygges en del, hvortil måske slige mestre kunne behøves".⁹⁷ For stempelskæreren Christoph Angerer, en slægtning til den sachsiske møntmester i Königsberg, Paul Gulden, var situationen en noget anden, idet han af markgreven kun udlåntes for en begrænset periode (1581-1585) for at drive et nyoprettet møntsted ved Frederiksborg. Frederik II støttede i øvrigt den store protestantiske handelsby Danzig og dennes kamp for uafhængighed, og dette satte sig forskellige spor. Dels i form af en række pragtgaver fra byen og udvalgte borgere, bl.a. en kunstig vognborg med kanoner samt et antal kosteligt udstyrede aktører, hunde og heste foruden et par fangne polakker og en ungarsk husar (!).⁹⁸ Dels 'aftog' byen efter endt tjeneste ved det danske hof både bygmesteren Anthonis van Obbergen (1543-1611) og antagelig også stenhuggeren Peter van Egen (-1578-1603-), hvorimod nederländeren Wilhelm van den Blocke (-o. 1568-1628), som efter en tid ved det preussiske hof etablerede sig i Danzig, tilsyneladende kun har udført et enkelt arbejde i Danmark, borggreve Christoph von Dohnas gravmæle i Odense Domkirke, hvilket – i modsætning til grevens begravelse, som Frederik II bekostede – betaltes af hans familie.⁹⁹ Hertug Hans den yngres hof i Glücksborg trak fra 1582 bygmesteren Nikkel Carries (-1558-1587-) fra dennes virksomhed, bl.a. ved Dronningborg Slot, og med ham fulgte måske en yngre medarbejder, Peter de Castella (-1590-1605-). De varme relationer mellem Frederik II og hans svigerfamilie i Mecklenburg er endelig baggrunden for kontakten med den nederlandske maler, Peter van Boeckel (-1560-1599-), som allerede 1560 aflønnedes for at have udført prospekter af "det ganske Ditmarske Land" til Frederik II, mens arkitekten Philip Brandin i 1587 direkte anbefalede til kongen af Ulrik af Mecklenburg, der skamroste sin bygmester for dennes sparsommelighed, flid og generelle beskedenhed.¹⁰⁰ Derimod synes Frederik II ikke selv direkte at have udnyttet den italienske Pahrfamilies bygningsmæssige ekspertise, der som nævnt ovenfor kun anvendtes af hans halvonkel.

Udvekslingen mellem kongen, hans familie og medlemmer af adelen foregik tilsvarende i talrige tilfælde. F.eks. i forbindelse med bygmesteren Matheus Rubensaadt (-1556-1557-), der fra en virksomhed hos Herluf Trolle (og måske inden da hos Jørgen Lykke) blev leder af hertug Hans den ældres byggeprojekt i Haderslev, ligesom Tycho Brahes 'hof' på Hven blandt medarbejdere, som til dels direkte var hidført af astronomen, talte Augsburmaleren Tobias Gemperlin (-1565-1587-) og hans bysbarn,

⁹⁷ Friis 1890-1901, 164.

⁹⁸ Olsen & Jensen 1972, 190-194.

⁹⁹ Bøggild Johannsen & Johannsen 1990, 95-113. Hans søn, Jacob van den Blocke, skulle dog have medvirket ved udførelsen af triumfporten på Amagertorv ved Christian IV's kroning.

¹⁰⁰ Steffen Heiberg i *Weilbach Kunstnerleksikon* 1, 315; Friis 1890-1901, 128f.

instrumentmageren Christopher Schissler, foruden de tidligere nævnte Hans van Steenwinckel, Georg Labenwolf og Johan Gregor van der Schardt.¹⁰¹ En tilsvarende central rolle, både som selvstændig bygherre og forbruger af kunst, og som propagator for Frederik IIs rige og regering, både på tryk og i konkrete monumenter, spillede statholderen i Slesvig-Holsten, Henrik Rantzau.¹⁰² Og eksempelrækken har utvivlsomt strakt sig langt videre for de mange hofmedarbejdere, der som bl.a. Tobias Gemperlin kun var forpligtet til at “male og kontrafeje for kongen, når han tilsiges,” men ellers havde tilladelse til “uhindret (at) bruge sit håndværk”.¹⁰³ Mangelfulde kilder og sparsomt overleveret eksempel materiale gør det dog generelt vanskeligt at fastslå forbindelserne med en større sikkerhed, hvad enten det har drejet sig om bygmestre, stenhuggere, billedskærere, malere eller de øvrige grupper af kunstnere eller håndværkere.

Kongeligt mæcenat eller strategisk kunstforbrug

Den 29. august 1559, vel umiddelbart efter at de nødvendige arbejder i Danmark op til Frederik IIs kroning var afsluttet, blev bygmesteren Hercules von Oberberg ansat hos hertug Hans den ældre. I bestillingen af denne dato præciseres hans virksomhed, herunder arbejdstiderne (om sommeren fra klokken fire om morgenen til otte om aftenen) og den nødvendige adfærd (bestandigt opsyn med arbejderne og forbud mod drikkeri under arbejdet med angivelse af bøder for overtrædelser) og lønnen, 90 daler om året, foruden fri hofklædning, fribolig samt tilskud til husholdningen i form af en okse, to fedesvin, fire får og diverse andre fødevarer.¹⁰⁴ Aftalen skulle gælde, så længe mesteren tjente hos hertugen, hvilket i praksis kom til at strække sig helt til sidstnævntes død i oktober 1580. Siden overgik mesteren til Frederik IIs tjeneste på ny. Eksemplet er ofte blevet fremhævet som et sigende udtryk for bygmesterens – eller andre hofkunstneres – sociale stilling, hvor netop tjenesteforholdet efter nærmere præciserede krav og med en tilsvarende graduering af belønning i henhold til opgavernes vigtighed var det bærende element i forholdet til den fyrstelige arbejdsgiver.¹⁰⁵

Som det med rette er fastslået af Martin Warnke (1985), var kunstneren i tidligmoderne tid “Grundsätzlich (...) Hofhandwerker, deren Arbeit nach Tages-, Wochen- oder Stundenlohn bezahlt wurde.”¹⁰⁶ Selv om der som nævnt ovenfor bestod et hierarki mellem de forskellige grupper, og kunstnerne i skiftende omfang opnåede særlige gunstbevisninger i form af særlige privilegier, gaver eller nærhed til opdragsgiveren, tilhørte alle, så

¹⁰¹ Christianson 2003, 269-271, 278-280, 293-296 og 299f.

¹⁰² Steinmetz 1991 og 1999 samt Zeeberg 2004.

¹⁰³ Jf. bestalling af 23. april 1577, trykt hos Friis 1890-1901, 1.

¹⁰⁴ Berlage 1923, 24.

¹⁰⁵ Jf. Berlage 1923, 25ff.; Agerbæk 1968, 26; Bøggild Johannsen & Johannsen 2005, 85f.

¹⁰⁶ Warnke 1985, 170.

godt som uden undtagelse, borgerstanden. Det var således “overvejende borgerlige lærde, der skabte kongemagtens ideologi ud fra kristne skrifter og historisk litteratur, og det var ligeledes borgerlige håndværkere og kunstnere, der skabte de pragtværker, ideologien blev udtrykt i”.¹⁰⁷ En undtagelse fra reglen var Melchior Lorck, der som én ud af en eksklusiv kreds af kunstnere i samtiden opnåede adelsskab (fornyet i 1564) ved Ferdinand Is hof.¹⁰⁸

Skal man nærmere karakterisere kunstnerens ansættelsesvilkår under Frederik II, består der i princippet – som understreget af Hanne Honnens de Lichtenberg (1989) – to muligheder, “et mæcenatsforhold eller en “freelance” virksomhed”, med muligheder for diverse mellemformer. Og hun betoner videre, at “egentlige mæcenatsforhold (...) formodentlig (har) været uhyre sjældne herhjemme, når undtages de kongelige ansættelser (...)”.¹⁰⁹ Som bekendt defineres en mæcen – efter Gajus Cilnius Maecenas’ eksempel – som en person, der “ynder og (økonomisk) understøtter kunst, videnskab eller litteratur”. Eller som én, der skænker sin private kunstsamling, bibliotek o. l. til offentligheden.¹¹⁰

I virkeligheden er der imidlertid grund til at tage forbehold for, hvorvidt det overhovedet er relevant er anvende mæcenatsbetegnelsen som en dækkende term for alle kunstneriske ytringer, knyttet til kongens hof. Formentlig må man med Hahn og Schütte (2003) modificere begrebet, der i høj grad er anvendt ud fra en senere tids kunstopfattelse. Som det hævdes af disse, var “die Fürsten (...) keine Mäzene. Sie bedurften der Künste innerhalb der politischen Auseinandersetzung um Statusbehauptungen und Statussicherungen”.¹¹¹ Hofkunsten udgjorde således i tidligmoderne tid et komplekst tegnsystem, der kun i de færreste tilfælde eksisterede som en autonom størrelse. Værkernes indhold og form var snævert forbundet med en konkret anledning og funktion eller et regelsæt – fastlagt af hoffets eksperter eller af den kongelige bestiller selv – omkring *decorum*, dvs. med hensyn til, hvad der skønnedes passende inden for de givne politiske, religiøse eller juridiske rammer. Og det var kun i skyggen af og under protektion af et hof, at kunstneren og håndværkeren opnåede det nødvendige frirum og uafhængighed til at være kreativ og nyskabende, men vel at mærke bestandig inden for de etablerede kulturelle betingelser. Det fornyende og stilbrydende værk skattedes dog i særlige tilfælde selvstændigt for sin kunstfærdige udførelse eller materielle værdi og kunne indgå i fyrstens kunstkammer som eksotiske rariteter eller emblemer på dennes status som *connoisseur*. Til den type af ’kunstrelikvier’ må man netop tælle Elisaeus Libaerts pragtharnisk og den ungarske sabel, som kongen bl.a.

¹⁰⁷ Arenfeldt 1999, 369.

¹⁰⁸ Jf. Warnke 1985, 217ff. for en fortegnelse over adlede kunstnere ind til 1800. Lorck savnes dog her.

¹⁰⁹ Honnens de Lichtenberg 1989, 164.

¹¹⁰ *Ordbog over Det danske Sprog*, 14, 621; *Den Store Danske Encyclopædi*, 13, 571.

¹¹¹ Hahn & Schütte 2003.

modtog fra Danzig. Eller de genstande, som kongen selv var mester for, når han i sit drejerkammer 'legede kunstner', måske som en symbolsk analogi til det politiske 'håndværk'.¹¹² Frederik II dyrkede flittigt denne virksomhed ligesom sin far og havde drejerkammer både på Københavns Slot (benævnt 'Himmerig'), Skanderborg og Kronborg.¹¹³

Det er også i dette perspektiv, man skal nærme sig spørgsmålet om Frederik IIs valg af kunstnere og håndværkere – hjemlige over for fremmede. Inden for en overordnet strategi, hvor pragtudfoldelse og magtudøvelse var to sider af samme sag, fandtes der næppe på kunstens område nogen bevidst programmatisk eller præcist formuleret sondring mellem det danske og det udenlandske, således som det senere blev tilfældet, ikke mindst under Frederik V og Christian VII. Vi er endnu milevidt fra en nationalchauvinisme, som den knæsattes i Loven om Indfødsretten, vedtaget – på kongens fødselsdag i øvrigt – den 29. januar 1776.¹¹⁴ En særlig kunstpolitik, der tilgodeså de hjemlige talenter og støttede disse med studielegater eller andre begunstigelser, kendes slet ikke på Frederik IIs tid. Og Melchior Lorck må endnu en gang holde for som det enestående eksempel på en dansk kunstner, der både modtog en fireårig studiestøtte af Christian III (fra 1549-1553) og yderligere i 1563 belønnedes med tilskud på 200 daler fra Frederik II i forventning om hans forventede indsats på den hjemlige kunstscene. Anderledes stillede det sig med unge talenter, hvis studier inden for teologi, jura og de øvrige videnskaber ved udenlandske universiteter jævnligt understøttedes med henblik på, at de i fremtiden "ville kunne tjene Riget".¹¹⁵ Skønt der i det brogede spektrum af personer, der bidrog til hofkunstens fremme i anden halvdel af 1500-tallet, kan findes flere danskklingende navne, synes disse ikke at have markeret sig på de mere fremtrædende poster som f.eks. bygmesterembedet. Derimod har der antagelig – efter navnene at dømme – været flere hjemlige kræfter blandt hoffets leverandører af guldsmedearbejder o.l., f.eks. stempel-skæreren og signetstikkeren Jørgen Jacobsen (-1559-1577-).

Frem for noget andet synes det således for Frederik II at have drejet sig om at kunne mønstre en så dygtig og alsidig stab af hofleverandører som muligt – uanset herkomst. Og selvom man nærede en grundlæggende mistillid til enhver udlænding af afvigende religiøs og politisk observans, var bekymringen "her i Riget" for at mangle "godt håndværksfolk" dog større, hvilket en række påbud til lavene om at begrænse deres økonomiske krav over for ude fra kommende vidner om.¹¹⁶ Derfor forekommer den brede rekruttering af kunstnere og håndværkere under kongens regering at have tjent to grundlæggende formål, dels at profilere Frederik IIs politiske status med et internationalt gængs magtsprog, dels at repræsentere de første

¹¹² Jf. Warnke 1985, 301.

¹¹³ Bencard 1998, 17-20.

¹¹⁴ Jf. Feldbæk 1991, 111ff., Kryger 1991, 287ff.

¹¹⁵ Jf. for eksempler Grundtvig 1872-1873, 192ff.

¹¹⁶ *Kjøbenhavns Diplomatarium 2*, nr. 470 (1578); 6, nr. 203 (1581).

skridt i retningen af en merkantilistisk bypolitik, der skulle puste liv i den hjemlige produktion og begrænse importen gennem monopoler, høje afgifter og handelsreguleringer – alt i alt et projekt, som aktivt skulle blive videreført under Christian IV.¹¹⁷

Litteraturliste

- Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv 1856-1860*, udg. C. F. Wegener, 2, København.
- Agerbæk, Kirsten 1968, "Hertug Hans den ældre og Hansborg", *Haderslev Amts Museum* 13,1, 17-34.
- Arenfeldt, Pernille 1999, "Frederik IIs hof. Husholdning og centraladministration", Lundgreen-Nielsen & Ruus 1999, 327-390.
- Bartetzky, Arnold (red.) 2004, *Die Baumeister der "Deutschen Renaissance". Ein Mythos der Kunstgeschichte?*, Beucha.
- Bartholdy, Nils G. 1975, "Paradeslottets hverdag", Hvidt, Ellehøj & Norn 1975, 315-370.
- Bauer, R. W. (1868) 1961, *Calender for Aarene fra 601 til 2200 efter Christi Fødsel*, København.
- Belozerskaya, Marina 2002*, Rethinking the Renaissance. Burgundian Arts across Europe, Cambridge.
- Bencard, Mogens & G. A. Markova 1988*, Christian 4.s pragtsølv og kongens forbindelser med Rusland, København.
- Bencard, Mogens 1998*, Kongelige kunstdrejere. Udstillingskatalog, Rosenborg. København.
- Berlage, Hans 1923*, "Die Erbauung des Schlosses Hansburg bei Hadersleben (1557-88)", *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 53, 1-53.
- Bolvig, Axel 1997*, Altertavlen i Roskilde domkirke, et ualmindeligt kunstværk, København.
- Bruun, Chr. 1868-1869, "Kong Frederik den Andens Kronings og Salvings Akt den 20de August 1559 (...)", *Danske Samlinger* I, 4, 143-172.
- Van Bueren, Truus (ed.) 2005, *Care for the Here and the Hereafter*, Turnhout.
- Bøggild Johannsen, Birgitte & Hugo Johannsen 1990, "Den ydmyge soldat og Udødeligheden", Johannsen 1990, 95-113.
- Bøggild Johannsen, Birgitte & Hugo Johannsen 1993, *Kongens kunst*, København (Ny dansk kunsthistorie, red. Peter Michael Hornung, bd. 2).
- Bøggild Johannsen, Birgitte & Hugo Johannsen 2005, "Adelsvælde og renaissance", Erichsen & Pedersen 2005, 21-94.
- Bøggild Johannsen, Birgitte 1999, "Kongens tempel. Frederikskirken som religiøst og politisk symbol", *Architectura* 21, 131-158.
- Bøggild Johannsen, Birgitte 2004, "Kongebegravelsernes ideologi og kultur. Problemer og perspektiver", Werner 2004, 89-152.

¹¹⁷ Jf. bl.a. Jespersen 2004, 52f.

- Bøggild Johannsen, Birgitte 2005, "Genealogical Commemoration in Gendered Perspective", van Bueren 2005, 75-101.
- Bøggild Johannsen, Birgitte (under udgivelse a), "Memoria Maiorum: On the cult of Ancestry and the Restoration of Historical Monuments during the Reign of Frederick II", Pade & Zeeberg .
- Bøggild Johannsen, Birgitte (under udgivelse b), "The Polish Paradigm. The Heraldic Funeral of King Frederik II of Denmark and its European Context", Oszczanowski & Wislocki
- Carøe, Otto (udg.) 1872-1873, "Kong Frederik IIs Kalenderoptegnelser for Aarene 1583, 1584 og 1587", *Historisk Tidsskrift* IV, 3, 538-577.
- Christensen, Grethe (red.) 1984, *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj*, København.
- Christian III's Rentemesterregnskaber 1551-1558*, I-V, udg. Søren Balle & Niels Geert Bolwig, København 1999-2000.
- Christianson, John Robert (2000) 2003, *On Tycho's Island. Tycho Brahe, Science, and Culture in the Sixteenth Century*, Cambridge.
- Danmarks Kirker*, udg. Nationalmuseet 1933ff.
- Ens, Caspar 1593, *Rerum Danicarum historia*, Frankfurt am Main.
- Erichsen, John & Mikkel Venborg Pedersen (red.) 2005, *Herregården. Menneske - samfund – landskab – bygninger 2*, Esbjerg.
- Ewing, Dan 1990, "Marketing Art in Antwerp, 1460-1560: Our Lady's Pand", *Art Bulletin* 4, 558-584.
- Feldbæk, Ole (red.) 1991, *Dansk Identitetshistorie 1*, København.
- Feldbæk, Ole 1991, "Fædreland og Indfødsret. 1700-tallets danske identitet", Feldbæk 1991, 111-230.
- Friis, F. R. 1890-1901, "Bidrag til Kronborg Slots Historie", Friis 1890-1901, 161-205.
- Friis, F. R. 1890-1901, *Bidrag til Dansk Kunsthistorie*, København.
- Galster, Georg 1936, *Danske og norske Medailler og Jetons ca. 1533-ca. 1788*, København.
- Graf, Klaus 2003, "Stil als Erinnerung. Retrospektive Tendenzen in der deutschen Kunst um 1500", Nussbau, Euskirchen & Hoppe 2003, 19-29.
- Grundtvig, Johan 1873-76, „Frederik IIdens og Formynderstyrelsens Hof- og Regeringspersonale 1558-96“, *Meddelelser fra Rentekammerarchivet* , 144-216.
- Hahn, Peter-Michael & Ulrich Schütte med forord af Werner Paravicini, 2003, „Thesen zur Rekonstruktion höfischer Zeichensysteme in der Frühen Neuzeit“, *Mitteilungen der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen* 13, 2003, 13-40.
- Hahn, Peter-Michael 2004, „Das Residenzschloss der frühen Neuzeit. Dynastisches Monument und Instrument fürstlicher Herrschaft“, *Mitteilungen der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen*, Sonderheft 7, 56-75.
- Heiberg, Steffen 1984, „Samtidige portrætter af Frederik II“, Christensen 1984, 183-204.

- Hogenberg, Frans & Simon Novellanus 1589, *Res gestæ (...) Frederici II* (...), s.l.
- Honnens de Lichtenberg, Hanne 1989, *Tro ~ håb & forføngelighed. Kunstneriske udtryksformer i 1500-tallets Danmark*, København.
- Hoppe, Stephan 2003, "Romanik als Antike und die baulichen Folgen", Nussbau, Euskirchen & Hoppe 2003, 89-131
- Hvidt, Kristian, Svend Ellehøj & Otto Norn (red.) 1975, *Christiansborg Slot I*, København.
- Ingesman, Per & Jens Villiam Jensen (red.) 2001, *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660*, Århus.
- Jensen, Frede P. 1982, "'Herkulesharnisken' og dens skaber Eliseus Libaerts", *Vaabenhistoriske Aarbøger XXVIII*, 49-68.
- Jensen, Frede P. 1993, "Frederik II og truslen fra de katolske magter. Linjer i dansk udenrigs- og sikkerhedspolitik 1571-88", *Historisk Tidsskrift* 93, 233-278.
- Jensen, Jytte 1977, *Organisering og finansiering af byggeriet på Ulriksholm i 1630'erne og 1640'erne*, Odense (Odense University Studies in History and Social Sciences, 50).
- Jensen, Jørgen Steen 1992-1993, "Eliseus Libaerts – medaillør hos Frederik II af Danmark-Norge", *Nordisk Numismatisk Årsskrift*, 88-97.
- Jespersen, Leon 2001, "Adel, hof og embede i adelsvældens tid", Ingesman & Jensen 2001, 369-397.
- Jespersen, Leon 2004, *Adelsvældens skatter 1536-1660. København (Dansk skattheorie, III, udg. Told- og Skattheoriehistorisk Selskab)*.
- Johannsen, Hugo (red.) 1990, *Synligt og usynligt. Studier tilegnede Otto Norn*, Herning.
- Johannsen, Hugo 2004, "The Protestant Palace Chapel. Monument to Evangelical Religion and Sacred Rulership", Petersen, Clüver & Bell 2004, 137-164.
- Johannsen, Hugo (under udgivelse), "Dignity and Dynasty: On the Meaning of the Royal Funeral Monuments for Christian III, Frederick II and Christian IV in the Cathedral of Roskilde", Pade & Zeeberg (under udgivelse).
- Kancelliets Brevbøger 1556-1588*, udg. C. F. Bricka, L. Laursen m.fl., København 1887-1906.
- Kjøbenhavns Diplomatarium*, udg. O. Nielsen, 2 og 6, København 1874 og 1884.
- Kongsted, Ole 1991, *Kronborg-Brunnen und Kronborg-Motetten*, København, Flensborg, Kiel.
- Kryger, Karin 1991, "Dansk identitet i nyklassicistisk kunst. Nationale tendenser og nationalt særpræg 1750-1800", Feldbæk 1991, 231-408.
- Langberg, Harald 1985, *Dansesalen på Kronborg*, København 1985.
- Lundgreen-Nielsen, Flemming & Hanne Ruus (red.) 1999, *Svøbt i mår. Dansk Folkevisekultur 1550-1700*, 1, København.

- Mackeprang, M. & Sigrid Flamand Christensen 1950, *Kronborgtapeterne*, København.
- Madsen, Emil 1900-1902, "Forskellige Forhold ved den danske Hofstat i det 16. Aarhundrede, særlig dets anden Halvdel", *Historisk Tidsskrift* 7, III, 399-454.
- Madsen, Emil 1905-1908, "Leverancer og Leverandører til det danske Hof i den 2. Halvdel af det 16. Aarhundrede", *Fra Arkiv og Museum* III, 491-572.
- Mercer, Josias (1588) 1912-15, "En dagbog fra en rejse i Danmark i året 1588", C. Behrend (udg.) *Fra Arkiv og Museum* V, 294-310.
- Müller, Matthias, "Die Tradition als subversive Kraft. Beobachtungen zur Rezeption italienischen Renaissancelemente im französischen und deutschen Schlossbau", Nussbaum, Euskirchen & Hoppe 2003, 132-65.
- Noldus, Badeloch 2004, *Trade in Good Taste. Relations in Architecture and Culture between the Dutch Republic and the Baltic World in the Seventeenth Century*, Turnhout (Architectura Moderna, vol. 2).
- Norn, Otto 1949, *Christian III's borge*, København.
- Norn, Otto 1960, „Slotssnedker og Laugsmester“, Stoklund (red.) 1960, 102-109.
- Nussbaum, Norbert, Claudia Euskirchen & Stephan Hoppe (red.) 2003, Wege zur Renaissance. Beobachtungen zu den Anfängen neuzeitlicher Kunstauffassung im Rheinland und den Nachbargebieten um 1500, *Køln*.
- Nørregård, Georg 1977, *Nykøbing på Falster gennem tiderne. I. Dronningernes by*, Nykøbing Falster.
- Olsen, Rikke Agnete og Jørgen Steen Jensen 1972, "En ungarsk pragtsabel med en lang museumshistorie", *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 183-194.
- Oszczanowski, Piotr & Marcin Wislocki (red.) (under udgivelse, *On the Opposite Sides of the Baltic Sea. Relations between Scandinavian and Central European Countries*. Papers from a conference at Wrocklaw University 2003.
- Pade, Marianne & Peter Zeeberg (red.) (under udgivelse), *Portrait and Selfrepresentation in the Nordic Renaissance*. Papers from a conference at Åbo University 2001.
- Petersen, Nils Holger, Claus Clüver & Nicolas Bell (red.) 2004, *Signs of Change. Transformations of Christian Traditions and their Representation in the Arts, 1000-2000*, Amsterdam, New York
- Plöger, Karsten 2005, "Luxury and Integration. Material Court Culture in Western Europe. Twelfth to Eighteenth Centuries", *Mitteilungen der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen* 15,1, 31-36.
- Steinmetz, Wiebke 1991, *Heinrich Rantzau (1526-1598), ein Vertreter des Humanismus in Nordeuropa und seine Wirkungen als Förderer der Künste*, Frankfurt am Main (Europäische Hochschuleschriften, Reihe 28, Bd. 125).

- Steinmetz, Wiebke 1999, „Pyramiden und Obelisken als Zeichen des Herrscherlobes und adliger Selbstdarstellung“, *Heinrich Rantzau (1526-1598), Königlicher Statthalter in Schleswig und Holstein. Ein Humanist beschreibt sein Land*, Slesvig, 69-75 (Veröffentlichungen des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs , 64).
- Stoklund, Bjarne (red.) 1960, *Folkeliv og kulturlevn. Studier tilegnet Kai Uldall 14. september 1960*, København.
- Stollberg-Rilinger, Barbara 2004, “Symbolische Kommunikation in der Vormoderne. Begriffe – Thesen – Forschungsperspektiven“, *Zeitschrift für historische Forschung* 31,4, 491-527.
- Tønnesen, Allan 1985, *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere ca. 1550-1600*, Ringe.
- Wade, Mara R., “Anne of Denmark and her Royal Sisters: Cultural Agency at Four European Courts in the 16th and 17th Century,” *Women and Culture at the Courts of the Stuart Queens*, ed. Clare McManus, London 2003, 49-80.
- Wanscher, Vilhelm 1939, *Kronborgs Historie*, København.
- Warnke, Martin 1985, *Hofkünstler. Zur Vorgeschichte des modernen Künstlers*, Köln.
- Weilbachs Kunstnerleksikon*, 3. udg., red. Merete Bodelsen og P. Engelstoft, 1-3, København 1947-52; 4. udg., red. Sys Hartmann m.fl., 1-9, København 1994-2000.
- Werlauff, E. C. 1849, *De hellige Tre Kongers Kapel (...)*, København.
- Werner, Yvonne (red.) 2004, *Döden som katharsis. Nordiska perspektiv på dödens kultur- och mentalitetshistoria*, Stockholm (Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in History, 71).
- Verwohlt, Ernst 1972, “Kongelige danske herolder”, *Heraldisk Tidsskrift*, 25, 201-229.
- Wolf, J. L., *Encomion regni Daniæ*, Kbh. 1654.
- Zeeberg, Peter 2004, *Heinrich Rantzau. A Bibliography*, København.